

ks. Jarosław Babiński

 <https://orcid.org/0000-0002-1358-1516>

jbabinski@wp.pl; j.babinski@uksw.edu.pl

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

 <https://ror.org/05sdyjv16>

ks. Janusz Szulist

 <https://orcid.org/0000-0002-0410-0565>

szulist@umk.pl

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

 <https://ror.org/0102mm775>

Dyktatura relatywizmu jako współczesna forma neopogaństwa

 <https://doi.org/10.15633/ps.30108>

Jarosław Babiński — kapłan diecezji pelplińskiej, pracownik naukowy na Wydziale Teologicznym UKSW w Warszawie i wykładowca WSD w Pelplinie; profesor nauk teologicznych, doktor nauk humanistycznych w zakresie filozofii.

Janusz Szulist — kapłan diecezji pelplińskiej, pracownik naukowy na Wydziale Teologicznym UMK w Toruniu i wykładowca WSD w Pelplinie oraz Wyższej Szkoły Komunikacji Społecznej w Gdyni; profesor nauk teologicznych.

Article history • Received: 30 Sep 2025 • Accepted: 25 Oct 2025 • Published: 31 Mar 2026

ISSN 1428-5673 (print) • **ISSN** 2391-6575 (online) • Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Abstrakt

Dyktatura relatywizmu jako współczesna forma neopogaństwa

Artykuł prezentuje zagadnienie dyktatury relatywizmu jako formy współczesnego pogaństwa w interpretacji Josepha Ratzingera (Benedykta XVI). Postawy neopogańskie związane z relatywizmem dotyczą dwóch kluczowych kwestii w funkcjonowaniu współczesnych społeczeństw. Po pierwsze, pluralizm – funkcjonujący poza obiektywnym porządkiem etyczno-moralnym, negujący odniesienie do Boga – generuje w pierwszej kolejności fałsz, ułatwiający manipulację ludźmi. Z kolei zakwestionowanie stałego punktu odniesienia, takiego jak tradycja chrześcijańska, sprzyja narastaniu antagonizmów, m.in. między państwem a Kościołem. Po drugie, postęp techniczny, który jest wyabstrahowany z koncepcji integralnego rozwoju podporządkowanego Dobru Najwyższemu, prowadzi do dominacji ideologii materialistycznej, a także intensyfikuje poczucie „lęku i niepewności” sygnalizowane w Konstytucji duszpasterskiej o Kościele w świecie współczesnym „Gaudium et spes”. Refleksja Josepha Ratzingera znajduje potwierdzenie we współczesnych teoriach Patrica J. Deneena, Ulricha Becka, a wcześniej Johna Hicka.

Słowa kluczowe: dyktatura, relatywizm, pluralizm, postęp techniczny, materializm, liberalizm

---

Abstract

The dictatorship of relativism as a contemporary form of neo-paganism

This article presents the issue of the dictatorship of relativism as a form of contemporary paganism in the teaching of Joseph Ratzinger (Benedict XVI). The neo-pagan attitudes associated with relativism concern two key issues in the functioning of contemporary societies. Firstly, pluralism operating outside the objective ethical and moral order with the questioning of reference to God generates, in the first instance, falsehood, facilitating the manipulation of people. In turn, the questioning of a fixed point of reference, such as the Christian tradition, fosters antagonisms, for example between state and church. Secondly, technological progress, which is alienated from the concept of integral development ascribed to the Supreme Good, implies the domination of a materialist ideology and intensifies the sense of “fear and uncertainty” signalled in the Pastoral Constitution on the Church in the Modern World “Gaudium et spes”. The reflection of Joseph Ratzinger finds confirmation in the contemporary theories of Patric J. Deneen, Ulrich Beck and earlier John Hick.

Keywords: dictatorship, relativism, pluralism, technological progress, materialism, liberalizm

---

W Kościele kluczowe jest istnienie podmiotów dwojakiego rodzaju. Z jednej strony wskazuje się na Boga, w sposób nadprzyrodzony determinującego genezę, jak też podtrzymującego trwanie w czasie eklezjalnej wspólnoty. Z drugiej strony konieczne jest uwzględnienie członków Kościoła, czyniących ze wspólnoty uczniów Chrystusa byt kształtowany przez uwarunkowania świata, co jest jedną z fundamentalnych kwestii filozofii społecznej o profilu personalistycznym. Joseph Ratzinger/Benedykt XVI, interpretując tzw. statystyki religijne w starej Europie, stwierdził wyodrębnienie się w łonie Kościoła neopogaństwa, w którym współdziałanie tychże podmiotów zostało przerwane na skutek wykluczenia Boskości. „Dzieje się nie tak jak dawniej, kiedy to doszło do powstania Kościoła z pogan, którzy stali się chrześcijanami, lecz Kościoła pogan, którzy zwą się chrześcijanami, lecz w rzeczywistości są poganami. Obecnie pogaństwo osiadło w samym Kościele”¹. Ratzingerowi chodzi więc o bardzo specyficzne pojęcie neopogaństwa – odległe od potocznego ujęcia tego terminu jako „wyjścia z grobu starych bogów”², czyli renesansu dawnych religii.

Przedmiotem analiz niniejszego artykułu będzie ukazanie, w jakim stopniu umacniająca się dyktatura relatywizmu przybiera postać współczesnych form neopogaństwa, wykluczających czynnik boski, a jednocześnie zachowujących nazewnictwo oraz ortopraksję, funkcjonujące poza obiektywnym fundamentem etyczno-moralnym zakorzenionym w Objawieniu. Joseph Ratzinger określa relatywizm mianem „panującej filozofii”, która stała się „problemem dla wiary naszych czasów”³, deprecjonując wszelką transcendencję.

-
- 1 J. Ratzinger, *Neopaganie i Kościół*, w: Benedykt XVI. Ostatnie rozmowy, rozmawia P. Seewald, tłum. J. Jurczyński, Kraków 2016, s. 297.
  - 2 Por. M. Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, Tübingen 1968, s. 605. O neopogaństwie w sensie rozumianym przez Webera zob.: J. Królikowski, *Neopogaństwo. Nowe czasy – stare idee*, Poznań 2001; A. Z. Garza Urriaga, *Las raíces e implicaciones del neopaganismo en la cultura occidental*, „Bloch. Revista Estudiantil de Historia” 1 (2021) nr 1, s. 83–98.
  - 3 J. Ratzinger, *Wiara – prawda – tolerancja. Chrześcijaństwo a religie świata*, tłum. R. Zajączkowski, Kielce 2005, s. 94.

Teksty źródłowe w artykule obejmują nauczanie Josepha Ratzingera/Benedykta XVI poświęcone w głównej mierze zagadnieniu relatywizmu oraz neopogaństwa⁴.

Pluralizm relatywizujący

Pluralizm określa wielość, różnorodność przejawów, przedmiotów, opinii itd. Ten stan jest właściwy zarówno samemu człowiekowi, jak i środowisku życia ludzkiego, sam w sobie natomiast jest neutralny. Jest wyznacznikiem realizmu, w przeciwieństwie do różnorodnych stanowisk monistycznych w filozofii⁵, skutkujących m.in. redukcjonizmem metodologicznym w dziedzinie nauk społecznych, humanistycznych i innych⁶. Wielość bytów, rzeczy, instytucji itd. w świecie traci jednak swoją neutralność w momencie, kiedy pluralizm jest sytuowany w określonych systemach myślowych, w ramach których funkcjonują tradycje będące elementem tożsamościowym kultury. Na kanwie tekstów źródłowych niniejszego artykułu można mówić o pozytywnych albo negatywnych interpretacjach pluralizmu. Koncepcja pluralizmu właściwa nauczaniu Kościoła katolickiego należy bez wątpienia do pozytywnych. Katechizm Kościoła katolickiego podkreśla akt stwórczy Boga, który stworzył wszystko, zgodnie ze swoim odwiecznym zamiarem⁷. W określeniu „wszystko” mieści się mnogość bytów, co znalazło odzwierciedlenie w Piśmie Świętym: „aleś Ty wszystko urządził według miary

4 Zob. J. Ratzinger, Ku „dojrzałości” wiary w Chrystusa. Homilia podczas Mszy św. „Pro eligendo Romano Pontifice”, 18.04.2025, „L'Osservatore Romano” wyd. pol. 26 (2005) nr 6, s. 29–31; Benedykt XVI, Zachowujcie i pogłębiajcie waszą wiarę. Homilia podczas Mszy św. na placu Piłsudskiego, 26 maja – Warszawa, „L'Osservatore Romano” wyd. pol. 27 (2006) nr 6–7, s. 22–24; J. Ratzinger, Neopoganie i Kościół, s. 297–307; Benedykt XVI w rozmowie z Peterem Seewaldem. Światłość świata. Papież, Kościół i znaki czasu, tłum. P. Napiwodzki, Kraków 2011, s. 61–70.

5 Por. K. Gózdź, Monizm czy dualizm antropologiczny?, „Studia Theologica Varsaviensia” 48 (2010) nr 2, s. 45.

6 Por. J. Boczar, Status metodologiczny redukcji filozoficznych, „Folia Philosophica” 17 (1999), s. 45–46, https://bazhum.muzhp.pl/media/texts/folia-philosophica/1999-tom-17/folia_philosophica-r1999-t17-s45-51.pdf; R. Czada, Pluralism, w: *The SAGE handbook of political science*, vol. 2, eds. D. Berg-Schlosser, B. Badie, L. Morlino, London 2020, s. 568.

7 Por. Katechizm Kościoła katolickiego, Poznań 1992, 295.

i liczby, i wagi!” (Mdr 11, 20); „boś Ty stworzył wszystko, a dzięki Twej woli istniało i zostało stworzone” (Ap 4, 11). Stworzenie wszystkiego jest dziełem Boga, będącego Najwyższym Dobrem. Od Niego pochodzi naturalna dobroć porządku stworzenia, utrwalającego w sobie porządek ontyczny⁸. Joseph Ratzinger stwierdza wręcz, iż w Logosie odkrywanym na drodze wiary znajdują się we wzorczej formie wszelkie przymioty natury stworzonej, wyrażające w efekcie pozytywny charakter pluralizmu. Jednocząca doskonałość Boga, jak wskazuje Gerhard Müller, nie koliduje z wielością stworzonych istnień⁹. „Powiedzenie: «Wierzę, że Bóg jest», mieści w sobie opowiedzenie [się] za tym, że Logos, to znaczy myśl, wolność, miłość, nie jest na końcu, tylko na początku, że Logos jest prairódem i mocą obejmującą wszelki byt”¹⁰. Autorzy *Katechizmu* poza zgodnością stworzenia z Bożą opatrnością zwracają uwagę na relację do człowieka, który egzystuje przeciw w świecie cechującym się pluralizmem. Różnorodny świat pełni rolę narzędziową wobec osoby¹¹. Odpowiedzialne (tzn. moralne) użytkowanie doczesności prowadzi do coraz głębszej partycypacji w Boskim rozumie lub też – jak zaznacza Joseph Ratzinger we *Wprowadzeniu w chrześcijaństwo* – do urzeczywistniania porządku Logosu¹², w którym wiedza ludzka ukierunkowuje myśl w stronę Boga wiary, transcendującego wszelkie doczesne kategorie¹³. W poznawaniu i używaniu świata przez człowieka należy zawsze

8 Por. *Bóg i świat. Wiara i życie w dzisiejszych czasach*. Z kardynałem Josephem Ratzingerem rozmawia Peter Seewald, tłum. G. Sowiński, Kraków 2001, s. 104–105.

9 J. Ratzinger, *Bóg wiary i Bóg filozofów*. Rozum filozoficzny – kultura – Europa – społeczeństwo, tłum. J. Merecki, Lublin 2021, s. 28 (*Opera Omnia*, 3/1); G. Müller, *Wiara w Boga we współczesnym świecie*, transl. J. Kobienia, Lublin 2020, s. 61.

10 J. Ratzinger, *Wprowadzenie w chrześcijaństwo*, tłum. Z. Włodkowska, Kraków 1996, s. 140.

11 Por. *Katechizm Kościoła katolickiego*, 299.

12 Zob. J. Ratzinger, *Wprowadzenie w chrześcijaństwo*, s. 140. Doczesność pełni w ramach Logosu rolę narzędziową w stosunku do człowieka. Odpowiedzialne odniesienie do świata (spełniające postulat moralności) kwestionuje wszelkie sprzeczności pomiędzy Bogiem filozofów a Bogiem wiary, zapewnia również realność i obiektywność dzieła stwórczego i odkupieńczego. Por. J. Ratzinger, *Wprowadzenie w chrześcijaństwo*, s. 141–142.

13 Zob. J. Ratzinger, *Wprowadzenie w chrześcijaństwo*, s. 145. Joseph Ratzinger, oparłszy się na przeżyciach Blaise’a Pascala, wskazuje na Boga wiary jako zupełnie nową jakość w odniesieniu do doświadczenia doskonałości nauk matematycznych. Należy zauważyć, że nie istnieje relacja wykluczającą pomiędzy nauką a wiarą: „[...] Bóg filozofów

uwzględniać element pietyzmu wobec Stwórcy i Jego dzieła, a także perspektywę przyszłości¹⁴. W tym miejscu jawi się wyraźnie zależność pomiędzy teologicznie interpretowanym pluralizmem a ekologią jako opcją zapewnienia optymalnych warunków bytowania kolejnym pokoleniom. Owa troska o pluralistyczny świat, wolny od destrukcyjnego działania człowieka, została ukazana w encyklice *Laudato si'* papieża Franciszka¹⁵, najduje również wyraz w dynamicznie rozwijającej się dzisiaj ekoteologii¹⁶.

Niestety, pluralizm stwarza zarazem korzystne warunki dla pojawienia się, a w efekcie utrwalania relatywizmu. Barbara Szacka relatywizm kulturowy sytuuje w społecznościach, w których koegzystuje wiele kultur¹⁷. Bazując na Międzynarodowej encyklopedii nauk społecznych (*International Encyclopedia of the Social Sciences*), wyróżnia się cztery rodzaje relatywizmu: relatywizm kulturowy jako zasadę metodologiczną, relatywizm kulturowy jako element światopoglądu, relatywizm kulturowy jako filozofię człowieka, relatywizm kulturowy jako relatywizm wartości¹⁸. Z perspektywy nauczania Kościoła krytykowane, a nawet odrzucane są wszelkie formy relatywizmu, które podważają obiektywne porządek społeczny w imię indywidualistycznych form interpretacji¹⁹. W wyniku relatywizmu powstaje wielość opcji, często wzajemnie się wykluczających, podważających elementarne zasady etyczne i ontyczne. Lansowane jest totalne wymieszanie i łączenie najróżniejszych,

---

jest zupełnie inny, niż wymyślił Go filozofowie, chociaż nie przestaje być Tym, do czego oni doszli; że poznaje się go rzeczywiście dopiero wtedy, gdy się pojmie, iż będąc istotną Prawdą i podstawą wszelkiego bytu, jest On zarazem także Bogiem wiary, Bogiem ludzi” (J. Ratzinger, *Wprowadzenie w chrześcijaństwo*, s. 132–133).

14 Por. Katechizm Kościoła katolickiego, 299.

15 Por. Franciszek, Encyklika *Laudato si'*, 24.05.2015, 143–144.

16 Por. A. Murad, *Janelas Aberta: fé Cristã e ecologia integral*, São Paulo 2022; V. Pérez Prieto, *Hacia una ecoteología*, Barcelona 2023; J. Babiński, *Ecotheology. A new approach*, Berlin 2024.

17 Kulturowość jest przypisywana w socjologii ogółowi działań człowieka. Relatywizm kulturowy dotyczy przestrzeni wielokulturowej, jak też jest związany w ogóle z funkcjonowaniem ludzkości. Zob. B. Szacka, *Wprowadzenie do socjologii*, Warszawa 2008, s. 85–88.

18 Por. B. Szacka, *Wprowadzenie do socjologii*, s. 89.

19 Por. J. Maj, *Relatywizm aksjologiczny a edukacja w społeczeństwie ponowoczesnym*, „Podstawy Edukacji” 6 (2013), s. 45, <https://czasopisma.ujd.edu.pl/index.php/PE/article/view/8052013>.

wydawałoby się niepasujących do siebie, elementów, co trafnie oddaje stwierdzenie: „Żyjemy w epoce komputera z horoskopem i astronauty z amuletami”²⁰.

Joseph Ratzinger opisuje ów stan wielości poglądów w relacji do jednostki, odwołując się do obrazu chrześcijan znajdujących się na „rozhuśtanej łódce” na morzu świata:

Łódeczka myśli wielu chrześcijan była nierzadko huśtana przez te fale – miotana z jednej skrajności w drugą: od marksizmu do liberalizmu aż po libertynizm; od kolektywizmu do radykalnego indywidualizmu; od ateizmu do niejasnego mistycyzmu religijnego; od agnostycyzmu po synkretyzm i tak dalej. Każdego dnia rodzą się nowe sekty i urzeczywistnia się to, co święty Paweł nazywa „oszustwem ze strony ludzi i przebiegłością w sprowadzaniu na manowce fałszu” (por. Ef 4, 14)²¹.

Przyjęcie pluralistycznego modelu rzeczywistości, hołdującego jedynie indywidualizmowi, ma znaczące konsekwencje filozoficzne i społeczne. Ratzinger w dyktaturze relatywizmu widzi jedno z największych zagrożeń dla świata²². Pierwszą konsekwencją opisaną w cytowanym powyżej tekście jest tworzenie i upowszechnianie fałszu, podporządkowane aktualnie dominującym interesom²³. Kształtowanie systemu nieprawdy dokonuje się przy użyciu narzędzi propagandy, konkretnie rzecz ujmując – w postaci propagandy sukcesu, propagandy niewiści oraz celowego pomijania pewnych informacji w komunikacji

---

20 P. Cappana, *De la secularización al neopaganismo*, „Medellín: teología y pastoral para América Latina” 7 (1981) nr 28, s. 459, <https://revistas.celam.org/index.php/medellin/article/view/1404>.

21 J. Ratzinger, *Ku „dojrzałości” wiary w Chrystusa*.

22 Zob. Benedykt XVI w rozmowie z Peterem Seewaldem, s. 62–63. Por. J. Warzeszak, „Dyktatura” relatywizmu w ujęciu Benedykta XVI, „Warszawskie Studia Teologiczne” 24 (2011) nr 1, s. 318–319.

23 Por. J. Ratzinger, *Ku „dojrzałości” wiary w Chrystusa*; Benedykt XVI, *Kościół liczy na świadectwo chrześcijan w życiu politycznym. Do przywódców Międzynarodówki Centrowych Demokratów*, „L'Osservatore Romano” wyd. pol. 28 (2007) nr 12, s. 15; Benedykt XVI, *Poznanie Boga pozwala pojąć człowieka i budować lepszy świat. Spotkanie z kardynałami i pracownikami Kurii Rzymskiej*, „L'Osservatore Romano” wyd. pol. 29 (2008) nr 2, s. 15.

społecznej²⁴. W szerokim kontekście fałsz upowszechniany w przestrzeni społecznej – będący efektem zrelatywizowania percepcji rzeczywistości – przyjmuje postać populizmu.

Papież Franciszek w encyklice *Fratelli tutti* opisał swoistą genezę współczesnych tendencji populistycznych w polityce, ale obejmujących swym działaniem również sfery gospodarki i kultury. W ocenie papieskiej populizm bierze się więc ze współdziałania trzech czynników: pogardy dla słabych, demagogicznych celów, interesów gospodarczych ludzi możnych²⁵. Inicjowanie, a później kształtowanie opcji populistycznych dokonuje się przy pełnej świadomości wolności w wyrażaniu swoich poglądów, szczególnie przez silniejszych w społeczeństwie. W tym miejscu jawi się w całej pełni absurdalność populizmu, który powstaje jako wyraz postawy liberalnej, zmierza zaś do uprzedmiotawienia całej społeczności lub poszczególnych grup, co jest przeciwieństwem formą etatyzmu²⁶. Populizm, poza uprzedmiotawiającym odniesieniem do społeczeństwa, przeczy tak fundamentalnym pojęciom, jak prawda. W encyklice *Fratelli tutti* wskazuje się wprost na stosowane w populistycznych hasłach pojęcie ludu, które jest w istocie logicznym i wyidealizowanym konstruktem, skorelowanym z aktualnymi (często najniższymi) instynktami i emocjami obecnymi w odpowiednio zmanipulowanym społeczeństwie, co podnosi poziom uprzedmiotowienia. Brak tutaj całościowej relacji z członkami danej społeczności, uwzględniającej również aspekt podmiotowości²⁷. Populizm – przy użyciu narzędzi współczesnej socjotechniki – upowszechnia półprawdy, czyli fałsz, multiplikując w efekcie poczucie płynności właściwe relatywizmowi jako neopogaństwu systemowo abstrahującemu od czynnika Boskiego. Drugą konsekwencją dyktatury relatywizmu, realizowanej

24 Por. J. Majka, *Etyka społeczna i polityczna*, Warszawa 1993, s. 50–51.

25 Por. Franciszek, *Encyklika Fratelli tutti*, 03.10.2020, 155.

26 Patrick J. Deneen wskazuje, że współczesne systemy gospodarcze – wyrażające idee liberalizmu – stanowią arenę starcia dwóch przeciwnych sobie, niegasnących tendencji: „nowożytny liberalizm sprawia, że jesteśmy zarówno większymi indywidualistami, jak i większymi etatystami”. Oddziaływanie indywidualizmu i etatyzmu intensyfikuje się, przyjąwszy za jedyne sposoby interpretacji materializm, kształtujący tzw. błędną antropologię. Zob. P. J. Deneen, *Dlaczego liberalizm zawiódł?*, tłum. M. J. Czarnecki, Warszawa 2021, s. 52–54; Franciszek, *Encyklika Laudato si'*, 106.

27 Zob. Franciszek, *Encyklika Fratelli tutti*, 158.

w obrębie społeczeństwa pluralistycznego, jest podtrzymywanie antagonistycznych relacji w społeczeństwie przy odcięciu od obiektywnych systemów aksjonormatywnych. Joseph Ratzinger stwierdza wprost, iż niezmiennie zachowywanie przez Kościół wskazań ewangelicznych staje się współcześnie przesłanką do oskarżeń o fundamentalizm religijny²⁸. Na dzisiejszych areopagach Kościół jawi się jako niereformowalna struktura, niezdolna do jakiegokolwiek dialogu ze współczesnym światem, a przez to domagająca się unicestwienia²⁹. Prezentowanie Kościoła jako wspólnoty fundamentalistycznej deprecjonuje samą instytucję, jej członków oraz elementy doktryny we właściwy dla sekularyzacji sposób. Gerhard Müller stwierdza wręcz, że wszelkie procesy sekularyzacji – współcześnie zyskujące na sile szczególnie w obrębie cywilizacji zachodniej – „zgadzają się co do relatywizmu w kwestii pytania o prawdę”. Filozoficznym uzasadnieniem dla pomniejszania roli Kościoła (pomniejszania będącego składową relatywizmu), a także innych religii, jest stanowisko Johna Hicka przywołane przez Josepha Ratzingera:

nikdy nie będziemy w stanie dostrzec rzeczywistości samej w sobie, lecz tylko wejrzeć w jej przejawy dzięki różnego rodzaju „soczewkom” w naszym sposobie percepcji. Wszystko, co postrzegamy nie jest prawdziwą rzeczywistością, tak jak istnieje ona sama w sobie, lecz tylko odzwierciedleniem naszych kategorii³⁰.

Postępując konsekwentnie za wskazówkami Hicka, należy przyjąć, że „boskość zawsze objawia się w relatywnych odzwierciedleniach”³¹. Zakwestionowanie w dialogu dogmatycznego osadzenia w obiektywnej

28 Zob. J. Ratzinger, *Ku „dojrzałości” wiary w Chrystusa*; Z. Kunicki, *Religia, fundamentalizm religijny i liberalne wyzwania: od doktryny do postawy*, „Forum Politologiczne” 2 (2005), s. 140.

29 Por. Benedykt XVI, *Wiara nie może być zepchnięta do sfery czysto prywatnej. List do biskupów hiszpańskich*, „L'Osservatore Romano” wyd. pol. 26 (2005) nr 7–8, s. 5; Benedykt XVI, *Prawo do wolności religijnej jest pierwszym z praw. Przemówienie do korpusu dyplomatycznego*, „L'Osservatore Romano” wyd. pol. 32 (2011) nr 2, s. 40; E. Kozerska, T. Szeffler, *Etyczne państwo prawa w ujęciu Benedykta XVI*, „Roczniki Nauk Prawnych” 22 (2012) nr 4, s. 36–37.

30 Stanowisko Johna Hicka bazuje na kantowskim rozróżnieniu pomiędzy fenomenami a noumenami. Por. J. Ratzinger, *Wiara – prawda – tolerancja*, s. 96.

31 J. Hick, *An interpretation of religion. Human responses to transcendent*, London 1989, s. 234; J. Ratzinger, *Wiara – prawda – tolerancja*, s. 98.

prawdzie o Bogu prowadzi do rozwiązań ograniczonych do płaszczyzny działania, gdzie ewentualny skutek dialogu jest nieprzewidywalny i wynika w istocie z aktualnego momentu dziejowego, a nie z odniesienia do obiektywnej tradycji. Owa niepewność relatywistycznej komunikacji—obecna nie tylko w religii, lecz także w polityce i gospodarce—oznacza zakwestionowanie obiektywnego porządku dobra i zła³². Panowanie dyktatury relatywizmu koliduje zatem z rozwojem rozumianym jako wzrastanie w dobro. Negowanie boskości jest w efekcie dziełem człowieka podkreślającym wzajemne warunkowanie się relatywizmu i nihilizmu, stanowiących formę neopogaństwa³³.

Postęp techniczny

Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes* określa trojaki cel postępu technicznego: „1. wzrost produkcji dóbr w zakresie rolnictwa i przemysłu oraz świadczonych usług; 2. zaradzanie potrzebom wzrastającej liczby ludzkości; 3. sprostanie rosnącym oczekiwaniom rodzaju ludzkiego”³⁴. Wskazane powyżej cele są skorelowane ze sobą w tym znaczeniu, że wszelkie nowe technologie są przyporządkowane podnoszeniu jakości życia człowieka. Postęp wpisany w integralny rozwój człowieka, oznaczający czynienie świata coraz bardziej ludzkim, służy afirmacji świata aż do wyrażenia chwały Bożej.

Współcześnie jednak postęp interpretuje się bez czynnika ludzkiego lub też w opozycji do wszelkiej podmiotowości, przypisując decyzyjność tylko jednostce, i to egzystującej wyłącznie w doczesności. Soborowe określenie postępu zawiera jednak w sobie ryzyko dwóch interpretacji sprzyjających dyktaturze relatywizmu jako współczesnej formie neopogaństwa. Po pierwsze, istnieje niebezpieczeństwo podtrzymywania przez kolejne pokolenia materialistycznej ideologii, w której kluczową

32 Por. J. Ratzinger, *Wiarą—prawdą—tolerancją*, s. 100; Benedykt XVI, *W obronie chrześcijańskiego dziedzictwa Europy. Do uczestników kongresu zorganizowanego przez Europejską Partię Ludową*, „L'Osservatore Romano” wyd. pol. 27 (2006) nr 8, s. 19–20; Benedykt XVI, *Wartości uniwersalne ukształtowane przez chrześcijaństwo są duszą Europy. Do uczestników kongresu zorganizowanego przez Komisję Episkopatów Wspólnoty Europejskiej (COMCE)*, „L'Osservatore Romano” wyd. pol. 28 (2007) nr 6, s. 35.

33 Por. G. Müller, *Wiarą w Boga we współczesnym świecie*, s. 121.

34 Sobór Watykański II, *Konstytucja duszpasterska Gaudium et spes*, 64.

rolę odgrywają przyrost dóbr i zmiany w materialnym poziomie życia jednostek i grup³⁵. Złożoność współczesnej sytuacji społecznej sugeruje ukierunkowanie refleksji na materializm – zarówno w ujęciu fizykalizmu, gdzie wszystkie elementy rzeczywistości mają własności ciał fizycznych badanych przy zastosowaniu właściwej im metodologii³⁶, jak i z perspektywy nowego materializmu, który został opisany przez Arkadiusza Baruta w następujący sposób: „idea materii jako samostannego czynnika sprawczego oraz postulat politycznego i prawnego «upodmiotowienia» bytów pozaludzkich – zwierząt, roślin, części przyrody nieożywionej, a także relacji, idei i działań”³⁷. Współczesne koncepcje materialistyczne przyjmują zatem postać ideologii³⁸, wpisując się w szeroki nurt neomarksizmu. W opinii Josepha Ratzingera/Benedykta XVI jest on jawnym zagrożeniem dla personalizmu. Druga ryzykowna interpretacja postępu w świecie może wywoływać „lęki i smutek” co do przyszłości, wynikające z dynamicznego rozwoju współczesności, którego następstwa trudno przewidzieć³⁹. Nie brak dzisiaj autorów, którzy oceniając bieżącą sytuację społeczną (w tym gospodarkę i politykę), snują pesymistyczne, alarmistyczne wizje przyszłości. Klasycznym opracowaniem w tym aspekcie jest książka Ulricha Becka pt. *Spółczeństwo ryzyka. W drodze do innej nowoczesności*. Jednym z zasadniczych założeń koncepcji społeczeństwa ryzyka jest masowe generowanie przyszłych niebezpieczeństw⁴⁰. Analizowany w tym miejscu postęp techniczny, a szerzej – rozwój powszechnie stosowanych technologii – nie tylko zmienia procesy produkcji, wymiany itd., ale także wpływa na funkcjonowanie społeczeństwa, utrwalane następnie w decyzjach politycznych. Podejmowane przez rządzących mimo wszystko próby przewyżczenia

35 Por. Sobór Watykański II, Konstytucja duszpasterska *Gaudium et spes*, 64; Benedykt XVI, *Walka z głodem – rozwój oparty na braterstwie. Przesłanie na Światowy Dzień Wyżywienia*, „L'Osservatore Romano” wyd. pol. 31 (2010) nr 12, s. 7.

36 Por. S. Judycki, *Współczesne odmiany materializmu. Identyfikacja psychofizyczna, superwencji, eliminacjonizm*, „Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego” 38 (1995) nr 3–4, s. 50.

37 A. Barut, *Nowy materializm jako ideologia postnowoczesności. Spojrzenie krytyczne*, „Studia Polityczne” 47 (2019) nr 3, s. 86.

38 Por. A. Barut, *Nowy materializm jako ideologia postnowoczesności*, s. 86.

39 Por. Sobór Watykański II, Konstytucja duszpasterska *Gaudium et spes*, 1.

40 Zob. U. Beck, *Spółczeństwo ryzyka. W drodze do innej nowoczesności*, tłum. S. Cieśla, Warszawa 2002, s. 21–22.

ryzyka wpisują się w proces relatywizowania rzeczywistości. Maleje poczucie bezpieczeństwa, co prowadzi do modyfikacji hierarchii wartości, które dotąd wydawały się niepodważalne. Jednocześnie redefiniuje się pojęcia, przekształcając negatywy w pozytywne lub odwrotnie⁴¹.

Relatywność wartości granicznych i polityczna niedostępność zmiennych stają się oczywiste. Miary i granice tego, co polityczne i niepolityczne, tego, co konieczne i możliwe, co dane i podatne na kształtowanie, są wyznaczane na nowo. Sztuczne techniczno-ekonomiczne „stałe” – jak np. emisja szkodliwych substancji, konieczność wykorzystania energii atomowej – zostają przetopione w poddające się politycznej obróbce zmienne⁴².

Przemianowywanie niebezpieczeństw na korzystne czynniki – lub odwrotnie – zachodzi nie tylko na poziomie procesów wytwórczych, lecz także decyzji politycznych. Wspomniane już zmiany w aksjologii pociągają za sobą modyfikacje w zakresie odpowiedzialności, przebiegając często w niedostrzegalny sposób. Beck używa w tym miejscu określenia „cicha rewolucja”⁴³. Docelowa dominacja relatywizmu wzbudza w jednostce poczucie bezsilności. Krzewiona w tym kontekście postawa neopogańska, z założeniem wykluczenia wszelkich relacji z Transcendencją, pogłębia stan beznadziei, modyfikując wszelkie relacje według klucza materialistycznego lub zupełnie izolując jednostki. W opinii Josepha Ratzingera życie, „jakby Boga nie było”, czyni z relatywizmu skuteczne narzędzie w krzewieniu redukcjonistycznych koncepcji człowieka czy wręcz kwestionowaniu wspólnotowości, pozbawiając jednostkę jakiegokolwiek wsparcia⁴⁴.

Wpływ postępu na zmiany społeczne, uwzględniający również pewne niebezpieczeństwa, jest przedmiotem refleksji Patricka J. Deneena podjętej w książce *Dlaczego liberalizm zawiódł?* Wyrugowanie czynnika Boskiego jest tutaj przyjmowane jako pewna oczywistość. Styl myślenia,

41 Por. M. Hirszowicz, *Stąd, ale dokąd? Społeczeństwo u progu nowej ery*, Warszawa 2007, s. 26–27.

42 U. Beck, *Społeczeństwo ryzyka*, s. 100.

43 U. Beck, *Społeczeństwo ryzyka*, s. 101.

44 Por. P. Śniegowski, *Zjawisko neopogaństwa wyzwaniem dla Kościoła XXI wieku w ujęciu Benedykta XVI*, „*Studia Pelplińskie*” 53 (2019), s. 510–511.

argumenty przywoływane przez autora (profesor nauk politycznych Uniwersytetu Notre Dame, krytyk kultury) umożliwiają zrozumienie obecnej polityki prowadzonej przez Donalda Trumpa w Stanach Zjednoczonych⁴⁵. Zasadnicza teza w refleksji Deneena dotyczy stwierdzenia, że liberalizm klasyczny (a obecnie progresywny) doprowadził do zakwestionowania swoich własnych postaw ideowych (np. wolności, koncepcji indywidualizmu itd.). W analizach amerykańskiego politologa uwzględniono bezsprzeczną rolę indywidualizmu skorelowaną m.in. nauką i technologią. Zwiększając omnipotencję jednostki, dzisiejsze koncepcje edukacyjne, podporządkowane – zgodnie z założeniami liberalizmu – wyzwoleniu jednostek, są skoncentrowane na naukach/kierunkach użytkowych: naukach ścisłych, technologii, inżynierii i matematyce (ang. STEM)⁴⁶. Deneen opisuje ów stan w następujący sposób:

Narzędzia liberalizmu służące wyzwoleniu ludzkości od różnych postaci zniewolenia znalazły się w zasięgu ręki głównie dzięki zmianom w obszarze polityki, a mianowicie systemu reprezentacyjnego, który dzisiaj wydaje się wymykać spod kontroli; ekonomii, zwłaszcza zaś gospodarki rynkowej, której globalizująca się logice nie sposób się oprzeć; oraz nauki i technologii, prawdopodobnie największego źródła naszego wyzwolenia, a jednocześnie przyczyny zniszczenia przez nas przyrody, dokonanych przez nasze technologie deformacji naszej osobowości oraz głębokiego niepokoju wynikającego z tego, że nie potrafimy kontrolować naszych innowacji⁴⁷.

Postęp technologiczny w powiązaniu z polityką i antropologią niesie ze sobą różnego rodzaju ryzyka, co zauważył już Beck. W pierwszej kolejności dotyczą one dziedziny ekologii. Postęp doprowadził bowiem do szkód w środowisku naturalnym – często o nieodwracalnym charakterze. Eksploatowanie środowiska naturalnego, pozbawione jakichkolwiek

---

45 Zob. P. J. Deneen, *An insightful look into the 2024 US presidential election with political science professor Patrick Deneen*, wywiad dla „Hungarian Conservative” 19.03.2024, https://www.hungarianconservative.com/articles/interview/patrick_deneen_interview_us_presidential_election_2024/

46 Por. P. J. Deneen, *Dlaczego liberalizm zawiódł?*, s. 47.

47 P. J. Deneen, *Dlaczego liberalizm zawiódł?*, s. 47–48.

reguł, jest wyrazem dążenia do dominacji nad światem⁴⁸. Papież Franciszek określił tę tendencję w lapidarny sposób: „chodzi tylko o władzę, o skrajnie pojęte panowanie w nowej strukturze świata”⁴⁹. Ta tendencja, zachodząca w ramach „globalizacji paradygmatu technokratycznego”, doczekała się odpowiedzi ze strony natury, która nie poddała się, na co wskazują chociażby katastrofy klimatyczne, powodujące ogromne zniszczenia⁵⁰. Natura reaguje na działania człowieka podejmowane bez poczucia odpowiedzialności czy elementarnej sprawiedliwości.

Oprócz kwestii ekologicznej postęp technologiczny wykształcił nowe formy dominacji oraz uzależnienia. Coraz nowocześniejsza technika jest obecna niemalże w każdej sferze życia człowieka i społeczeństwa. Trudno się dzisiaj obyć bez technologii. Zaawansowana technika ułatwiła znacząco funkcjonowanie jednostek. Poszerzyła jednak niewspółmiernie zakres i intensywność manipulacji, a więc upowszechniania fałszu. Jednakże samowystarczalność (na gruncie posiadanych technologii) uzyskuje się kosztem relacji z drugim człowiekiem, wskutek czego przyszłość staje coraz bardziej „niepewna, bezsilna, przestraszona i samotna”⁵¹. Neopogaństwo bazujące na zakwestionowaniu klasycznego pojęcia prawdy, kształtuje tym samym przestrzeń dla pluralizmu jedynie w materialistycznym świecie.

Ostatnim skutkiem postępu technologicznego w relacji do polityki i antropologii jest upadek liberalizmu, co jako proces zachodzący współcześnie, rodzi ważne konsekwencje dla ludzkiej kondycji. Czyni bowiem człowieka wyzutym ze swojej wolności, wydanym zupełnie na bezgraniczne oddziaływanie wielorakich czynników, takich jak „polityka, ekonomia, edukacja, nauka i technologia”⁵². W świecie „płynnej rzeczywistości” pluralizm poglądów, a także różnego rodzaju ich interpretacje są narzucane z zewnątrz, umacniając tym samym dyktaturę relatywizmu przy wykluczeniu naturalnej tożsamości i odniesienia

---

48 Por. E. Gómez García, „Comunidad de la creación”. *Una interpretación teocéntrica de Gn 1–2 con sensibilidad ecológica*, w: *Biblia y ecología. Nuevas lecturas en el mundo herido*, eds. C. Yebra Rovira, E. Aldave Medrano, Pamplona 2024, s. 117.

49 Franciszek, Encyklika *Laudato si'*, 108.

50 Por. P. J. Deneen, *Dlaczego liberalizm zawiodł?*, s. 48–49.

51 P. J. Deneen, *Dlaczego liberalizm zawiodł?*, s. 50–51.

52 P. J. Deneen, *Dlaczego liberalizm zawiodł?*, s. 51.

do obiektywnej moralności⁵³. Ratzinger w *Raporcie o stanie wiary* wskazuje jednoznacznie na permisywizm towarzyszący liberalizmowi ekonomicznemu. Normy przestają najzwyczajniej chronić wolność jednostkową.

Liberalizm w dziedzinie ekonomicznej odpowiada na płaszczyźnie moralnej permisywizmowi. Zatem staje się trudne, jeżeli nie niemożliwe, ukazywanie moralności wykładanej przez Kościół jako rozsądnej, bowiem jest ona zbyt odległa od tego, co zostało przez większość ludzi uznane za oczywiste i moralne⁵⁴.

Całkowita koncentracja na sferze materialnej (w liberalizmie na bogactwie pochodzącym z zysku) staje się podstawą do nieograniczonego wyrażania przez jednostkę swojej wolności⁵⁵. W takim podejściu nakazy i zasady moralne przestają mieć znaczenie. Jedynym wymogiem jest istnienie pewnych form organizacyjnych, zapewnianych przez państwo, kulturę, edukację itd., dzięki którym kierujący się własnym interesem ludzie mogą funkcjonować w społeczeństwie.

Podsumowanie

Relatywizm stanowiący jedno z fundamentalnych założeń ponowoczesności jawi się jako forma współczesnego neopogaństwa, które Joseph Ratzinger/Benedykt XVI dostrzegął nie tylko wewnątrz Kościoła, ale także w społecznościach o bogatej tradycji cywilizacji zachodniej. Zakwestionowanie relacji z Bogiem oraz podważenie obiektywnego porządku aksjonormatywnego, prezentują zarówno negatywną interpretację pluralizmu, jak też ukazują w całej pełni tendencję do absołutyzacji materialnego charakteru postępu w dziedzinie technologii.

⁵³ Por. E. Kozerska, T. Szeffler, *Etyczne państwo prawa*, s. 35–38.

⁵⁴ Raport o stanie wiary. Rozmowa Vittorio Messoriego przeprowadzona w 1984 roku z ks. kardynałem Josephem Ratzingerem – prefektem Kongregacji Nauki Wiary – obecnym papieżem Benedyktem XVI, transl. Z. Oryszyn, tłum. J. Chrapek, Marki 2013, s. 73.

⁵⁵ Por. Raport o stanie wiary, s. 73; Benedykt XVI, *Miłość bliźniego i sprawiedliwość w stosunkach międzynarodowych i międzypaństwowych. Przesłanie Ojca Świętego z okazji XIII Sesji Plenarnej Papieskiej Akademii Nauk Społecznych*, „L'Osservatore Romano” wyd. pol. 28 (2007) nr 7–8, s. 6.

Tak rozumiany pluralizm prowadzi w pierwszej kolejności do relatywizmu, który z uwagi na jednoaspektowość indywidualnych lub grupowych interpretacji generuje fałsz w odniesieniu do kluczowych zagadnień społecznych. Klasycznym przykładem jest tutaj populizm odwołujący się do najniższych instynktów ludzkich oraz operujący pojęciem ludu jako logicznym i wyidealizowanym konstruktem, pozbawionym realnego odniesienia. Propagowanie dyktatury relatywizmu skutkuje nasileniem antagonizmów między instytucjami społecznymi, takimi jak Kościół i państwo, co uwidacznia się w procesach agresywnej laicyzacji.

Filozoficzne uzasadnienie dla fałszu związanego z relatywizmem Joseph Ratzinger odnajduje w filozofii Johna Hicka. Fasadowość stosowania terminów właściwych nauce chrześcijańskiej, wyrażająca neopogaństwo, ujawnia się również w kontekście rozumienia postępu wyłącznie w aspekcie materialnym, co prowadzi do kształtowania tzw. dyktatury relatywizmu. Ratzinger wskazuje na obecność materializmu nie tylko w formie fizycznej, ale także w postaci tzw. nowego materializmu, ideologicznie powiązanego z neomarksizmem. Postęp pozbawiony odniesienia do Boga rodzi lęk przed przyszłością, generuje coraz nowsze ryzyka, a ponadto pogłębia mechanizmy manipulacji, zwłaszcza poprzez instrumentalne wykorzystanie nowoczesnych technologii przez aparat państwowy, co skutkuje ograniczeniem ludzkiej podmiotowości.

Bibliografia

- Babiński J., *Ecotheology. A new approach*, Berlin–Bruxelles–Chennai 2024.
- Barut A., Nowy materializm jako ideologia postnowoczesności. Spojrzenie krytyczne, „Studia Polityczne” 47 (2019) nr 3, s. 85–108, <https://doi.org/10.35757/STP.2019.473.04>.
- Beck U., *Spółczesność ryzyka*. W drodze do innej nowoczesności, tłum. S. Cieśla, Warszawa 2002.
- Benedykt XVI, Kościół liczy na świadectwo chrześcijan w życiu politycznym. Do przywódców Międzynarodówki Centrowych Demokratów, „L'Osservatore Romano” wyd. pol. 28 (2007) nr 12, s. 15–16.
- Benedykt XVI, Miłość bliźniego i sprawiedliwość w stosunkach międzynarodowych i międzypaństwowych. Przesłanie Ojca Świętego z okazji XIII Sesji

- Plenarnej Papieskiej Akademii Nauk Społecznych, „L'Osservatore Romano” wyd. pol. 28 (2007) nr 7–8, s. 5–7.
- Benedykt XVI, Poznanie Boga pozwala pojąć człowieka i budować lepszego świat. Spotkanie z kardynałami i pracownikami Kurii Rzymskiej, „L'Osservatore Romano” wyd. pol. 29 (2008) nr 2, s. 12–15.
- Benedykt XVI, Prawo do wolności religijnej jest pierwszym z praw. Przemówienie do korpusu dyplomatycznego, „L'Osservatore Romano” wyd. pol. 32 (2011) nr 2, s. 39–43.
- Benedykt XVI w rozmowie z Peterem Seewaldem. Światłość świata. Papież, Kościół i znaki czasu., tłum. P. Napiwodzki, Kraków 2011.
- Benedykt XVI, W obronie chrześcijańskiego dziedzictwa Europy. Do uczestników kongresu zorganizowanego przez Europejską Partię Ludową, „L'Osservatore Romano” wyd. pol. 27 (2006) nr 8, s. 19–20.
- Benedykt XVI, Walka z głodem – rozwój oparty na braterstwie. Przesłanie na Światowy dzień Wyżywienia, „L'Osservatore Romano”, wyd. polskie 31 (2010) nr 12, s. 6–7.
- Benedykt XVI, Wartości uniwersalne ukształtowane przez chrześcijaństwo są duszą Europy. Do uczestników kongresu zorganizowanego przez Komisję Episkopatów Wspólnoty Europejskiej (COMCE), „L'Osservatore Romano” wyd. pol. 28 (2007) nr 6, s. 34–35.
- Benedykt XVI, Wiara nie może być zepchnięta do sfery czysto prywatnej. List do biskupów hiszpańskich, „L'Osservatore Romano” wyd. pol. 26 (2005) nr 7–8, s. 4–5.
- Benedykt XVI, Zachowujcie i pogłębiajcie waszą wiarę. Homilia podczas Mszy św. na placu Piłsudskiego, 26 maja – Warszawa, „L'Osservatore Romano” wyd. pol. 27 (2006) nr 6–7, s. 22–24.
- Boczarski J., Status metodologiczny redukcji filozoficznych, „Folia Philosophica” 17 (1999), s. 45–51, https://bazhum.muzhp.pl/media/texts/foolia-philosophica/1999-tom-17/foolia_philosophica-r1999-t17-s45-51.pdf.
- Bóg i świat. Wiara i życie w dzisiejszych czasach. Z kardynałem Josephem Ratzingerem rozmawia Peter Seewald, tłum. G. Sowiński, Kraków 2001.
- Cappana P., De la secularización al neopaganismo, „Medellín: teología y pastoral para América Latina” 7 (1981) nr 28, s. 457–479, <https://revistas.celam.org/index.php/medellin/article/view/1404>.
- Czada R., Pluralism, w: *The SAGE handbook of political science*, vol. 2, eds. D. Berg-Schlosser, B. Badie, L. Morlino, London 2020, s. 567–583.

- Deneen P. J., *An insightful look into the 2024 US presidential election with political science professor Patrick Deneen*, „Hungarian Conservative” 19.03.2024, https://www.hungarianconservative.com/articles/interview/patrick_deneen_interview_us_presidential_election_2024/.
- Deneen P. J., *Dlaczego liberalizm zawiódł?*, tłum. M. J. Czarnecki, Warszawa 2021.
- Franciszek, *Encyklika Fratelli tutti*, 03.10.2020.
- Franciszek, *Encyklika Laudato si'*, 24.05.2015.
- Garza Urriaga A. Z., *Las raíces e implicaciones del neopaganismo en la cultura occidental*, „Bloch. Revista Estudiantil de Historia” 1 (2021) nr 1, s. 83–98.
- Gómez García E., *„Comunidad de la creación”. Una interpretación teocéntrica de Gn 1–2 con sensibilidad ecológica*, w: *Biblia y ecología. Nuevas lecturas en el mundo herido*, eds. C. Yebra Rovira, E. Aldave Medrano, Pamplona 2024, s. 113–130.
- Gózdź K., *Monizm czy dualizm antropologiczny?*, „Studia Theologica Varsoviensia” 48 (2010) nr 2, s. 45–62.
- Hick J., *An interpretation of religion. Human responses to transcendent*, London 1989.
- Hirszowicz M., *Stąd, ale dokąd? Społeczeństwo u progu nowej ery*, Warszawa 2007.
- Judycki S., *Współczesne odmiany materializmu. Identyczność psychofizyczna, superweniencja, eliminacjonizm*, „Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego” 38 (1995) nr 3–4, s. 49–61.
- Katechizm Kościoła katolickiego, Poznań 1992.
- Kozerska E., Szeffler T., *Etyczne państwo prawa w ujęciu Benedykta XVI*, „Roczniki Nauk Prawnych” 22 (2012) nr 4, s. 33–55, <https://ojs.tnkul.pl/index.php/rnp/article/view/7902/7854>.
- Królikowski J., *Neopogaństwo. Nowe czasy—stare idee*, Poznań 2001.
- Kunicki Z., *Religia, fundamentalizm religijny i liberalne wyzwania. O doktryny do postawy*, „Forum Politologiczne” 2 (2005), s. 137–153.
- Maj J., *Relatywizm aksjologiczny a edukacja w społeczeństwie ponowoczesnym*, „Podstawy Edukacji” 6 (2013), s. 39–61, <https://czasopisma.ujd.edu.pl/index.php/PE/article/view/805>.
- Majka J., *Etyka społeczna i polityczna*, Warszawa 1993.

- Murad A., *Janelas Abertas. Fé Cristã e ecologia integral*, São Paulo 2022.
- Müller G., *Wiara w Boga we współczesnym świecie*, tłum. J. Kobienia, Lublin 2020.
- Pérez Prieto V., *Hacia una ecoteología*, Barcelona 2023.
- Raport o stanie wiary. Rozmowa Vittorio Messoriego przeprowadzona w 1984 roku z ks. kardynałem Josephem Ratzingerem – prefektem Kongregacji Nauki Wiary – obecnym papieżem Benedyktem XVI, tłum. Z. Oryszyn, Marki 2013.
- Ratzinger J., *Bóg wiary i Bóg filozofów. Rozum filozoficzny – kultura – Europa – społeczeństwo*, tłum. J. Merecki, Lublin 2021 (Opera Omnia, 3/1).
- Ratzinger J., *Ku „dojrzałości” wiary w Chrystusa. Homilia podczas Mszy św. „Pro eligendo Romano Pontifice”, 18.04.2025, „L’Osservatore Romano” wyd. pol. 26 (2005) nr 6, s. 29–31.*
- Ratzinger J., *Neopoganie i Kościół*, w: *Benedykt XVI. Ostatnie rozmowy, rozmawia P. Seewald*, tłum. J. Jurczyński, Kraków 2016, s. 297–307.
- Ratzinger J., *Wiara – prawda – tolerancja. Chrześcijaństwo a religie świata*, tłum. R. Zajczkowski, Kielce 2005.
- Ratzinger J., *Wprowadzenie w chrześcijaństwo*, tłum. Z. Włodkowska, Kraków 1996.
- Sobór Watykański II, *Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym Gaudium et spes*, 7.12.1965.
- Szacka B., *Wprowadzenie do socjologii*, Warszawa 2008.
- Śniegowski P., *Zjawisko neopogaństwa wyzwaniem dla Kościoła XXI wieku w ujęciu Benedykta XVI*, „*Studia Pelplińskie*” 53 (2019), s. 501–516, <https://doi.org/10.12775/SPLP.2019.030>.
- Warzeszak J., *„Dyktatura” relatywizmu w ujęciu Benedykta XVI*, „*Warszawskie Studia Teologiczne*” 24 (2011) nr 1, s. 291–322.
- Weber M., *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, Tübingen 1968.

